

Πρόλογος

Η κατοχύρωση και η προστασία του δικαιώματος της συνένωσης ή του συνεταιρίζεσθαι στο άρθρο 12 του ελληνικού Συντάγματος δίνει σάρκα και οστά στο εύστοχο αρχαίο απόφθεγμα «η ισχύς εν τη ενώσει». Πράγματι, με το «συνεταιρίζεσθαι» τα μεμονωμένα άτομα συνενώνονται με διαρκείς δεσμούς και δύνανται μέσω κοινών προσπαθειών και καταμερισμού των εργασιών να επιτύχουν στόχους, που ατομικά θα ήταν ιδιαίτερα δύσκολο, αν όχι αδύνατο να επιτευχθούν. Μέσω της άσκησης του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι, λοιπόν, πολλαπλασιάζεται η ισχύς του ατόμου για την επίτευξη ποικίλων στόχων. Έτσι, ενισχύεται «η άσκηση και η αποτελεσματικότητα άλλων θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών π.χ. της ελευθερίας της πολιτικής συμμετοχής και γενικώς της εκφράσεως, του συνδικαλισμού, της θρησκείας, της επιστήμης, του δικαιώματος στο περιβάλλον κλπ. Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, επομένως, αποτελεί απαραίτητο συμπλήρωμα της ελευθερίας του ατόμου, της ομάδας και της κοινωνίας εν γένει». Η σπουδαιότητα, τέλος, του δικαιώματος αυτού καταφαίνεται από την διστακτικότητα της κρατικής εξουσίας να το αναγνωρίσει και να το κατοχυρώσει ως συνταγματικό δικαίωμα.

1ο Κεφάλαιο

Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι στα πλαίσια του άρθρου 12 του Συντάγματος

Ενώσεις προσώπων και Σωματεία

α) Εννοιολογικές διακρίσεις

Η ένωση προσώπων αποτελεί την έννοια γένους («ένωση» υπό ευρεία έννοια), στην οποία εντάσσονται οι έννοιες είδους, δηλαδή το σωματείο και η ένωση υπό στενή έννοια του άρθρου 107 ΑΚ. Ο όρος «σωματείο» στο Σύνταγμα παραπέμπει στην έννοια που έχει και στο κοινό δίκαιο. «Σωματείο, λοιπόν, καλείται ένωση είκοσι τουλάχιστον προσώπων, η οποία επιδιώκει σκοπό μη κερδοσκοπικό και έχει αποκτήσει νομική προσωπικότητα κατά τους όρους του νόμου (ΑΚ 78). Από τον παραπάνω ορισμό προκύπτει ότι τρία είναι τα ουσιώδη στοιχεία του σωματείου: η ένωση προσώπων, ο μη κερδοσκοπικός σκοπός και η νομική προσωπικότητα». Ο όρος «ένωση» στο Σύνταγμα έχει επίσης, σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, την ίδια έννοια όπως και στο κοινό δίκαιο. «Οι ενώσεις προσώπων, που δεν αποτελούν σωματείο προβλέπονται από την ΑΚ 107. Πρόκειται για ενώσεις, που έχουν ως αντικείμενο την ανάπτυξη ορισμένης κοινής δραστηριότητας για την επίτευξη κάποιου σκοπού. Τέτοιες ενώσεις μπορούν να είναι αυτές που έχουν κερδοσκοπικό σκοπό• αυτές που έχουν λιγότερα από είκοσι μέλη• ή και αυτές, που πληρούν μεν τις προϋποθέσεις του νόμου για τη σύσταση σωματείου, αλλά τα μέλη τους για διάφορους λόγους δεν επιθυμούν να λάβει η ένωση τους τη μορφή του σωματείου». Βέβαια, εδώ πρέπει να υπογραμμιστεί ότι από τη διάταξη του άρθρου 12 §1 του Συντάγματος συνάγεται με σαφήνεια το μη κερδοσκοπικό του σκοπού των ενώσεων.

β) Ειδικότερες μορφές της γενικότερης συνεταιριστικής ελευθερίας

Ο συντακτικός νομοθέτης ρυθμίζει σε ειδικές διατάξεις του Συντάγματος ορισμένες μορφές της γενικότερης συνεταιριστικής ελευθερίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, στο άρ. 12 υπάγονται οι πολιτικές ενώσεις αλλά όχι και τα πολιτικά κόμματα, που ρυθμίζονται στο άρ. 29. Και οι συνδικαλιστικές οργανώσεις υπάγονται μόνο συμπληρωματικά στο ρυθμιστικό περιεχόμενο του άρθρου 12, καθώς ο νομοθέτης επιφυλάσσει για τη συνδικαλιστική ελευθερία την ειδική ρύθμιση του άρ. 23. Ειδική αναφορά γίνεται ακόμη και σε δύο μερικότερες μορφές συνδικαλιστικών οργανώσεων, αφενός στις ενώσεις των υπαλλήλων στο άρ. 14 παρ. 4 και αφετέρου

στις ενώσεις των δικαστών στο άρ. 89 παρ. 5 εδ. δ'. Ειδικά, τέλος, ρυθμίζονται οι φοιτητικοί σύλλογοι στο άρ. 16 παρ. 5 εδ. δ' καθώς και οι ενώσεις αθλητικών σωματείων στο άρ. 16 παρ. 9.

γ) Μη κερδοσκοπικός σκοπός και εκούσιος χαρακτήρας των ενώσεων προσώπων
Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι προστατεύεται από το Σύνταγμα, εφόσον αφενός ο σκοπός της ενώσεως υπό ευρεία έννοια είναι νόμιμος και αφετέρου μη κερδοσκοπικός. Η τελευταία αυτή αρνητική προϋπόθεση τέθηκε *expressis verbis* στο ισχύον Σύνταγμα. Επομένως, κερδοσκοπικές, δηλαδή εμπορικές, ενώσεις προσώπων μπορούν να απολαύουν σαφώς συνταγματικής προστασίας όχι του άρθρου 12 αλλά του άρθρου 5, που αναφέρεται στην οικονομική ελευθερία. Παραδείγματα τέτοιων ενώσεων με κερδοσκοπικό σκοπό είναι οι αστικές εταιρίες, οι εμπορικές εταιρίες και οι συνεταιρισμοί του άρθρου 12 παρ. 4 του Συντάγματος.
Η ελευθερία ενώσεως, επιπλέον, αφορά μόνο ενώσεις, που συνιστώνται με ιδιωτική βούληση. Αντίθετα, οι αναγκαστικοί συνεταιρισμοί, των οποίων η σύσταση επιτρέπεται μόνο δια νόμου (άρ. 12 παρ. 5 του Συντάγματος) δεν εμπίπτουν στην ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι.

δ) Φύση του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι
Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι είναι «ατομικό δικαίωμα», που μόνο συλλογικά μπορεί να νοηθεί και να ασκηθεί. Πρόκειται για δικαίωμα του *status negativus* σύμφωνα με την τριμερή διάκριση του Γερμανού νομικού Georg Jellinek για τα συνταγματικά δικαιώματα. «Ως δικαίωμα, λοιπόν, του *status negativus* αποκλείει στην κρατική εξουσία και σε οποιαδήποτε άλλη εξουσία κατά τριτενέργεια την ανάμειξη και την επέμβαση πέρα από τα όρια, που διαγράφουν το Σύνταγμα και οι σύμφωνοι με αυτό νόμοι». Στη σύγχρονη έννομη τάξη, όμως, ισχύει το *status mixtus* σε κάθε συνταγματικό δικαίωμα, δηλαδή, συνυπάρχουν αρνητικές αξιώσεις (*status negativus*), θετικές αξιώσεις (*status socialis*) καθώς και αξιώσεις συμμετοχής (*status activus*). Κατ' αυτόν τον τρόπο, το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι είναι διφυές, ατομικό και πολιτικό συγχρόνως.
Το άρθρο 12 του Συντάγματος, όμως, εκτός από την κατοχύρωση του διφυούς αυτού δικαιώματος περιέχει και μια θεσμική εγγύηση «ότι οι άνθρωποι δικαιούνται να δρουν όχι μόνο ως άτομα, αλλά και συλλογικά και μάλιστα με συστηματικούς και διαρκείς δεσμούς». Τα σωματεία συνιστούν θεσμό «ιδιωτικής προελεύσεως», ένα ειδικότερο δηλαδή πλέγμα σχέσεων, στο οποίο ο άνθρωπος μπορεί να εισέλθει ζώντας σε μια οργανωμένη κοινωνία. «Ο θεσμός αυτός των ενώσεων άτυπων ή τυπικών (σωματείων) αποτελεί εγγύηση για τη δημοκρατική διάπλαση, όχι μόνο της πολιτικής περιοχής αλλά και του ευρύτερου κοινωνικού χώρου».

2ο Κεφάλαιο

Μπορούν οι ενώσεις προσώπων να είναι φορείς συνταγματικών δικαιωμάτων;
Θεωρία και νομολογιακά ζητήματα

α) Η δυνατότητα των ενώσεων προσώπων να είναι φορείς συνταγματικών δικαιωμάτων. Η άποψη της θεωρίας.
Υποκείμενα, φορείς των συνταγματικών δικαιωμάτων είναι κατ' αρχήν τα φυσικά πρόσωπα από τη γέννηση ως το θάνατό τους. «Το αν το Σύνταγμα κατοχυρώνει τα θεμελιώδη δικαιώματα και υπέρ των νομικών προσώπων, τίθεται κυρίως προκειμένου για τα ατομικά δικαιώματα. Γιατί φορείς των πολιτικών και των περισσότερων κοινωνικών δικαιωμάτων μπορούν να είναι λόγω της φύσης των δικαιωμάτων αυτών

μόνο τα φυσικά πρόσωπα».

Σήμερα, η πλειοψηφία των θεωρητικών του δικαίου δέχεται ότι υποκείμενα των συνταγματικών δικαιωμάτων είναι και τα νομικά πρόσωπα καθώς και ενώσεις προσώπων, που δεν έχουν αποκτήσει νομική προσωπικότητα. Αυτό συνάγεται μέσω τελεολογικής ερμηνείας της διατάξεως του άρθρου 12 παρ. 1 του Συντάγματος αλλά και από τα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής επί των συζητήσεων του Συντάγματος του 1975 (σελ. 453). «Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου επίσης κατοχυρώνει ρητά υπέρ των νομικών προσώπων το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Από τη διάταξη του ά. 34 αυτής προκύπτει, ωστόσο, σαφώς ότι προϋποθέτει την κατ' αρχήν εφαρμογή και υπέρ των ενώσεων προσώπων όλων των δικαιωμάτων, που κατοχυρώνει. Μ' αυτόν τον τρόπο, η Σύμβαση καλύπτει ευρέως το εν προκειμένω κενό του Συντάγματός μας και κατοχυρώνει υπέρ των ενώσεων προσώπων όλα τα προστατευόμενα από αυτή ατομικά δικαιώματα, τα οποία συμβιβάζονται με τη φύση τους».

β) Η άποψη της νομολογίας – Μέρος 1ο (ά. 13, 14 του Σ.)

Με τη συνταγματική διασφάλιση του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι όλοι συμφωνούν ότι ο δικαστικός έλεγχος περιλαμβάνει μόνο τον έλεγχο νομιμότητας και όχι τον έλεγχο σκοπιμότητας. Δυστυχώς, δεν είναι ευκρινές πώς ακριβώς νοείται ο έλεγχος αυτός και ποια είναι η έκτασή του. «Το δικαστήριο ελέγχει οπωσδήποτε τις προϋποθέσεις, που ο νόμος θέτει για τη σύσταση σωματείου, εφόσον δεν παρακωλύουν την ελεύθερη σύσταση και τη νομιμότητα του σκοπού. Με την έννοια αυτή σ' εμάς ελέγχει τη συνδρομή των προϋποθέσεων, που θέτουν τα άρθρα 78-80 ΑΚ και συνακόλουθα το αν ο σκοπός του σωματείου αντίκειται ή όχι στο νόμο και στα χρηστά ήθη».

Η ρήτρα «τηρώντας τους νόμους» του άρθρου 12 παρ. 1 έχει ιδιαίτερη σπουδαιότητα και σημαίνει, όπως δέχεται και η νομολογία, ότι ο καταστατικός σκοπός και η δραστηριότητα της ένωσης ή του σωματείου πρέπει να μην αντιβαίνουν σε διατάξεις που θεσπίζουν, μέσα στα συνταγματικά πλαίσια, «περιορισμούς εις την δραστηριότητα παντός εν γένει φυσικού ή νομικού προσώπου ιδιωτικού δικαίου». Κατ' αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, ο σκοπός των θρησκευτικών σωματείων ειδικότερα οφείλει να είναι σύννομος, να μην αντίκειται δηλαδή στη δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη. Ως κανόνες δημόσιας τάξης, την εφαρμογή των οποίων δε μπορεί να αποκλείσει η ιδιωτική βούληση (ά.3 ΑΚ) νοούνται εκείνες οι διατάξεις του αναγκαστικού δικαίου που συγκροτούν τα θεμέλια του κρατικού, κοινωνικού και οικονομικού συστήματος της χώρας. Σύμφωνα, στη συνέχεια με το ά.3 παρ. 1 του Σ. επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, ενώ κατά το ά.13 παρ. 1 και 2 του Σ. η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται.

Το γενικότερο θέμα του ελέγχου νομιμότητας απασχόλησε τα ελληνικά δικαστήρια και ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης και στην περίπτωση των φιλοβασιλικών σωματείων. Κρίθηκε ότι ο καταστατικός σκοπός, που συνίσταται στη διάδοση και προβολή του θεσμού της βασιλευόμενης δημοκρατίας με την έννοια της μεταβολής του συνταγματικώς κατοχυρωμένου πολιτεύματος αντίκειται στα άρθρα 1 παρ. 1 και 110 παρ. 1 του Σ. και άρα είναι παράνομος.

Υποστηρίζεται η άποψη ότι η νομολογία αυτή που οδήγησε στην απαγόρευση σύστασης φιλοβασιλικών σωματείων δεν είναι ορθή για τρεις λόγους. «Πρώτον, οι

ιδρυτές του σωματείου θα μπορούσαν να συστήσουν απλή ένωση προσώπων, για την οποία δεν απαιτούνται διαδικαστικές διατυπώσεις με αποτέλεσμα μόνο, αν η δράση της συνιστούσε παράνομη πράξη, θα μπορούσε να επιβληθεί κατασταλτικά και η έσχατη ποινή της διαλύσεως. Δεύτερον, δεν είναι νοητό να επιτρέπεται η σύσταση και λειτουργία φιλοβασιλικού πολιτικού κόμματος και να απαγορεύεται η σύσταση και λειτουργία φιλοβασιλικού σωματείου. Τρίτον, αφού το μεμονωμένο άτομο δεν μπορεί να παρεμποδιστεί στη διάδοση και προβολή του θεσμού της βασιλευόμενης δημοκρατίας, καλυπτόμενο από την ελευθερία της έκφρασης (ά.14 του Σ.), δεν μπορεί να παρεμποδιστεί ούτε κατά την άσκηση του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι από κοινού με άλλους με τον ίδιο ακριβώς σκοπό».

Η άποψη της νομολογίας – Μέρος 2ο (ά. 20 του Σ., ά. 11, 34 ΕΣΔΑ)

Ένα άλλο ιδιαίτερα σημαντικό ζήτημα αφορά στην ικανότητα των ενώσεων προσώπων να είναι διάδικοι και επομένως φορείς του δικαιώματος στην παροχή έννομης προστασίας από τα δικαστήρια (ά. 20 §1 του Σ.) «Με το εδ. 2 του ά. 62 του Κ.Πολ.Δ., που αποτελεί καινοτομία στο ισχύον δικονομικό δίκαιο και προχωρεί πέρα από τη ρύθμιση του ουσιαστικού δικαίου, επέρχεται εξομοίωση των σωματείων, που δεν είναι αναγνωρισμένα (ενώσεις προσώπων) και των εταιρειών, που δεν έχουν αποκτήσει νομική προσωπικότητα προς τις αντίστοιχες ενώσεις προσώπων με νομική προσωπικότητα προς το σκοπό της διευκόλυνσης των συναλλαγών, την οικονομία της δίκης και την αποτροπή της κακοπιστίας».

Οι ενώσεις του ά. 62.2 αντιμετωπίζονται, λοιπόν, δικονομικά σαν να είχαν νομική προσωπικότητα. Παρίστανται στο δικαστήριο με το διαχειριστή τους, ενώ δεν απαιτείται μνεία των ονομάτων των μελών τους στην αγωγή, αλλά αρκεί να γίνεται μνεία της επωνυμίας της συγκεκριμένης ενώσεως. Παράλειψη ή εσφαλμένη αναφορά του ονόματος του εκπροσώπου δεν επάγεται ακυρότητα, ενώ τέλος υποκειμένα της δίκης δεν είναι τα κατ' ιδίαν μέλη της ενώσεως αλλά η ένωση καθεαυτή».

Τέλος, έμφαση πρέπει να δοθεί στο ά.11 σε συνδυασμό και με το ά.34 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Τα άρθρα αυτά προστατεύουν το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και δίνουν αντίστοιχα τη δυνατότητα προσφυγής στο ΕΔΔΑ σε κάθε φυσικό πρόσωπο, μη κυβερνητικό οργανισμό ή ομάδα προσώπων, που ισχυρίζεται ότι είναι θύμα παραβίασης από ένα από τα Υψηλά Συμβαλλόμενα Μέρη, των δικαιωμάτων, που αναγνωρίζονται στη Σύμβαση ή στα Πρωτόκολλά της. «Τα ελληνικά δικαστήρια ενίοτε υπερβαίνουν τα όρια, που χαράζουν οι παρ. 1 και 2 του ά.12 του ελληνικού Συντάγματος και απορρίπτουν αιτήσεις αναγνώρισης σωματείων είτε, επειδή από τα κενά του καταστατικού καθίσταται ανέφικτος ο έλεγχος του σκοπού είτε, επειδή ανακαλύπτουν ότι υποκρύπτεται σκοπός υπονόμησης της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας. Στην τελευταία αυτή περίπτωση ο υπερβάλλον εθνικός ζήλος του Έλληνα δικαστή είχε αρνητικό αποτέλεσμα, αφού οδήγησε σε καταδίκη της Ελλάδας από το ΕΔΔΑ για παραβίαση του άρθρου 11 της ΕΣΔΑ. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο έκρινε εύστοχα ότι η δικαστική απαγόρευση (μη αναγνώριση) σωματείου με βάση απλές υποψίες είναι μέτρο δυσανάλογο και μη αναγκαίο σε μία δημοκρατική κοινωνία».

Βασικά Συμπεράσματα

Η πλειοψηφία της νομολογίας αλλά και η άποψη της θεωρίας καταδεικνύουν ότι οι ενώσεις προσώπων μπορούν να είναι φορείς συνταγματικών δικαιωμάτων. Για την αναγνώριση, βέβαια, αυτών και ιδιαίτερα των σωματείων απαιτείται έλεγχος νομιμότητας του καταστατικού σκοπού τους. Η άσκηση αυτού του ελέγχου από τα δικαστήρια είναι ιδιαίτερα δυσχερής ορισμένες φορές, διότι τα όρια μεταξύ ελέγχου νομιμότητας και σκοπιμότητας είναι δυσδιάκριτα. Στο παρελθόν μάλιστα η Ελλάδα

καταδικάστηκε από το ΕΔΔΑ για την απαγόρευση σύστασης ορισμένων σωματείων χωρίς επαρκή ή ορθή αιτιολόγηση, γεγονός που επιβεβαιώνει τη διεθνή προστασία, που απολαμβάνουν οι ενώσεις προσώπων σχετικά με τα θεμελιώδη δικαιώματα, τα οποία επιδιώκουν να ασκήσουν μέσω της σύστασής τους.